

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВА ЯКІСТЬ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

УДК 355. 232 (477)

О. В. Діденко

Проблема розвитку і формування відповідальності людини була актуальною для педагогів завжди, але в сучасних умовах вона зазнає серйозних методологічних трансформацій і набуває нового світоглядного статусу. Необхідність створення психолого-педагогічних умов розвитку, формування, вияву відповідальності як професійно значущої якості в сучасному суспільстві потребує чіткого визначення суті цього явища.

Питанню дослідження відповідальності як психолого-педагогічної проблеми присвячено чимало теоретичних і експериментальних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Основи педагогічної теорії відповідальності викладено в працях К. Муздибаєва [2], А. І. Ореховського [3], К. С. Пахомової [11], Н. А. Промашкової [6], Л. А. Барановської [10] та ін., у яких відповідальність розглядається як важлива якість особистості.

Метою статті є визначення суті відповідальності як професійно важливої якості майбутнього фахівця.

“Відповідальність” як поняття розглядається передусім як “необхідність, обов’язок давати кому-небудь звіт у своїх діях і вчинках” [1, с. 459]. Тезаурус слова “необхідність” такий: це потреба. Цим самим побічно вказується на мотивацію. Одночасно “обов’язок” у Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначено як те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід виконувати відповідно до вимог суспільства або власного сумління. Це також певний обсяг діяльності, сукупність справ, межі відповідальності та ін. Такі визначення свідчать про зв’язок відповідальності з мораллю, етичними нормами поведінки та відносинами між людьми. Про відповідальну людину говорять як про людину з високорозвиненим почуттям обов’язку, що ретельно ставиться до своїх обов’язків – дій, які вона повинна виконати. Таким чином, в українській мові відповідальність людини пов’язується з її обов’язками, роз-

виненим почуттям обов'язку. “Відповідальність” тлумачиться як покладене на людину або узятє нею зобов'язання звітувати за свої дії або взяти на себе провину за можливі їх наслідки. Етимологічний аналіз слова “відповідальність”, який провів К. Муздибаєв, свідчить про те, що в багатьох мовах світу відповідальність також завжди пов'язана з виконанням обов'язку, необхідністю звітувати за свої дії [2, с. 5–9].

Відповідальність відображає об'єктивний, історично конкретний характер взаємовідносин між особистістю, колективом і суспільством щодо свідомого дотримання взаємних вимог. Відповідальність досить часто розглядають як аспект будь-яких відносин (етичних, правових, політичних, економічних, релігійних) у суспільстві. Суб'єктом відповідальності слід вважати того, чия діяльність підлягає оцінці, – суспільство, колектив або особу (у педагогічних відносинах – педагога, студента, курсанта).

Необхідно вказати на те, що об'єктивною причиною зародження відповідальності є суспільна природа людини. Відповідальність тому і виникає, що в усіх суспільних відносинах людина є істотою суспільною. Філософи вказують на подвійний характер відповідальності, її об'єктивний і суб'єктивний зміст. Відповідальність людини формується на основі об'єктивних обов'язків, покладених на неї в процесі колективної трудової діяльності та обов'язкових для виконання. Незалежно від того, усвідомлює людина ці обов'язки чи ні, вони покладаються на неї об'єктивно.

Наприклад, О. І. Ореховський розкриває об'єктивний зміст відповідальності, визначаючи її як “сукупність вимог, що висуваються суспільством до окремих членів через моральні принципи та норми” [3]. Попри це суспільство вимагає від кожного учасника взаємовідносин усвідомленого ставлення до своїх обов'язків, особистої відповідальності за їх виконання. Індивідуальна свідомість людини, яка розуміє свій обов'язок – як перед собою, так і перед іншими людьми, колективом і в цілому перед суспільством, – і складає суб'єктивний зміст відповідальності.

Сукупність вимог суспільства до людини включає соціальні норми і моральні принципи. Як зазначає С. М. Морозов, соціальні норми – це загальнови-знані правила, зразки поведінки і дій, “закони організації та управління (регуляції) системи суспільних відносин” [4, с. 134]. Вони мають свій об’єкт, яким є людина з її свідомістю, поведінкою, діяльністю, та соціальні групи. Метою налагоджених суспільних взаємовідносин є забезпечення організованості, упорядкованості суспільних норм поведінки. Предметом соціальних норм є організація суспільних відносин, адресатом – людська свідомість і воля в їх багатоманітних виявах. Універсальні соціальні норми стосуються кожного індивіда в певному суспільстві, спеціальні ж соціальні норми стосуються або певної сфери професійної діяльності, або регулюють дії індивідів, які займають певну статусну позицію або виконують певну соціальну роль. Соціальні норми як правила поведінки є безособовими, але ступінь усвідомленості та дієвості норм виявляється в тому, що людина знає про наслідки своїх дій для інших людей і визнає свою відповідальність за вчинки відповідно до норм.

Моральні принципи є вираженням зовнішніх вимог, що їх висуває до індивіда суспільство, колектив, клас. Ці вимоги індивід засвоює з дитинства. Вони виражаються в загальних уявленнях про те, як треба поводитися, тобто фіксують культуру людських взаємовідносин і базуються на соціальній пам’яті, традиціях, звичаях. Пронизуючи все суспільство, усі соціальні групи, моральні норми діють неухильно і невідворотно (І. А. Зязюн). Моральні принципи як відображення неформалізованих вимог суспільства до особистості виражають об’єктивність відповідальності та стають внутрішньою основою поведінки і діяльності особистості [5, с. 17].

Розвиток відповідальності особистості можна розглядати як процес, який починається з усвідомлення нею заданих ззовні вимог до її дій і вчинків та здійснюється на основі вибору провідних мотивів діяльності при виконанні певних дій за допомогою вольових. При стійкому повторенні особою певних важливих дій у різних ситуаціях (самостійному виконанні обов’язків) відповідальність стає її властивістю, а при саморегуляції дій та самоконтролі – якістю.

Досліджуючи суть відповідальності, Н. А. Промашкова зазначає: “Якість відповідальності відображає стійке взаємовідношення складових елементів об’єкта і концентрує в собі те загальне, що характеризує весь клас однорідних об’єктів. Вона пов’язана зі всіма якостями особистості – моральними, волевими, емоційними – та характеризує її цілісність і стійкість, оскільки у відповідальності, в особливостях виконання людиною своїх обов’язків перед суспільством завжди виявляються всі компоненти психологічної структури особистості” [6, с. 43].

Таким чином, розуміння відповідальності як особистісної якості у вітчизняній психології ґрунтується на співставленні з такою філософською категорією, як “якість”. Дійсно, відповідальність як сторона об’єктивних соціальних відносин існує незалежно від того, усвідомлює їх особистість чи ні, виявляється у відносинах і неможлива поза ними. Разом з тим відображенням об’єктивних відносин відповідальної залежності є свідомість і відчуття відповідальності носія цих відносин – особистості. Особистість реалізує їх у своїй поведінці та діяльності і тим самим виражає свою суть у будь-якій діяльності як свою якість. Це відображає філософський сенс категорії “якість”, яку прийнято розглядати як “невіддільну від буття об’єкта його істотну визначеність, завдяки якій він є саме цим, а не іншим” [1, с. 252].

Термін “професійно важливі якості” трактується у науковій літературі неоднозначно. Оскільки успішність діяльності фахівця визначається не тільки рівнем професійних знань, умінь і навичок, але й ступенем сформованості професійно-особистісних якостей фахівця, ними називаються ті якості особистості, які “покликані забезпечити її успішний трудовий старт і високі виробничі показники” [7, с. 21]. Основними професійно-особистісними якостями інженера 80-х років минулого століття вважалися інтерес до професії, схильність до інженерної діяльності, професійна самостійність, творчий підхід до роботи, яка виконується, підготовленість до керування трудовим колективом та ін. Для педагога професійно важливі особистісні якості містять у собі спектр особистісних цінностей, розвиненість яких забезпечує високу якість педагогічної дія-

льності, репутацію майстра навчання, виховання, вищі заробітки, особисте й службове благополуччя, морально-психологічний комфорт, можливості наукової кар'єри.

На підставі яких критеріїв властивість особистості може вважатися професійно важливою якістю? Першим критерієм ми називаємо соціальну важливість певної професійної якості, яка формується суспільством у вигляді вимоги, що висувається до особистості фахівця.

Становлення майбутнього фахівця містить у собі розвиток його як особистості. У системі освіти на одне з важливих місць висуваються інтереси особистості, проголошуються гуманістичний характер освіти, пріоритет вільного розвитку людини. Тому якість повинна бути й особистісно значущою. Це, на нашу думку, означає розуміння особистістю того, що вона повинна впливати на можливість найбільш повної самореалізації в житті й на ефективність основної діяльності людини. Для студента – майбутнього фахівця – основною діяльністю є його навчання, яке розглядається ним як засіб отримання спеціальності. Це означає, що професійно важливі якості повинні впливати на успішність його навчальної діяльності. У навчальній діяльності студент здобуває й зміцнює такі якості, які допоможуть йому стати фахівцем високого класу і, як результат, досягти високого рівня самореалізації в житті. Тому другим критерієм професійно важливості певної якості особистості майбутнього фахівця ми вважаємо її вплив на успішність у навчальній діяльності й на можливість найбільш повної реалізації себе як особистості.

Зважаючи на те що успішність у навчальній діяльності обумовлює у майбутньому ефективність його професійної діяльності, то особистісна значимість для студента певної якості означає усвідомлення її потенційного впливу на успішність у майбутній професійній діяльності. Отже, третім критерієм професійно важливості якості для студента ми називаємо вплив даної якості на успішність у майбутній професійній діяльності.

Таким чином, під професійно важливими якість студента як майбутнього фахівця ми розуміємо такі якості, які висуваються сучасним суспільст-

вом до фахівців певної професії, впливають на успішність студента у навчальній діяльності, дають йому можливість найбільш повно реалізувати себе й розвиток яких забезпечує надалі високу якість його професійної діяльності.

Об'єктивно необхідним є розуміння відповідальності студента як професійно важливої якості майбутнього фахівця будь-якої професії (педагога, інженера, лікаря й ін.). Суспільству потрібні фахівці, здатні приймати самостійні рішення і діяти за ними, готові взяти на себе відповідальність у будь-якій професійній ситуації, які вміють визначати мету діяльності й обирати оптимальний шлях досягнення цієї мети. Відповідальність згадується серед основних якостей у моделях сучасного фахівця [8].

Опитування педагогів ВНЗ і студентської молоді (аналіз їхніх самооцінок) щодо визначення основних якостей, які повинен мати сучасний фахівець, виявляють найбільш високий рейтинг якостей “відповідальність”, “почуття обов'язку”. Відповідальність називається особистісною якістю сучасної ділової людини [9].

У дослідженнях, присвячених формуванню відповідальності студента у навчальній діяльності [10; 11], аналізується вплив даної якості на успішність студентів у навчанні. Несформованість відповідальності в студента за час навчання у ВНЗ є однією з можливих причин його невдач у майбутній професійній діяльності. Високий рівень сформованості відповідальності створює потенційну можливість самореалізації студента, досягнення успіху в усіх видах діяльності, а також впливає на розвиток інших якостей особистості, необхідних для повноцінного життя людини.

В особистості фахівця будь-якого профілю відповідальність повинна бути присутньою як один із виявів його сутності. Якщо у фахівця не розвинена відповідальність, він – фахівець низького рівня. Безвідповідальний, він як фахівець губить свою сутність, тому що сама назва “фахівець” безпосередньо пов'язана з поняттями: майстер, знавець, який відповідально ставиться до своїх обов'язків і старанно їх виконує. Тому відповідальність фахівця потрібно

вважати не властивістю, а саме якістю його особистості, оскільки вона відображає сутність фахівця і свідчить про його високий професійний рівень.

Завданням, навіть педагогічним обов'язком перед майбутніми фахівцями вважаємо створення у ВНЗ, з урахуванням нових соціальних реалій, такої системи навчання, яка сприяла б розвитку їх особистісних якостей. Дослідження свідчать, що найбільш ефективний спосіб розвитку професійно важливих якостей “полягає у спеціальних вправах до початку діяльності, побудованих на окремих діях майбутньої професійної діяльності” [12, с. 80]. У контексті вирішення проблеми формування відповідальності майбутнього фахівця ми розуміємо це як завдання щодо здійснення цілеспрямованого педагогічного проектування. У нашому розумінні, воно повинно містити в собі розробку навчального комплексу, у якому зміст навчальної діяльності (дидактичний компонент) наповнюється елементами майбутньої професійної діяльності (професійний компонент), що є передумовою формування у студентів відповідальності як професійно важливої якості. У комплексі повинні бути сплановані спеціально створені навчально-психологічні ситуації відповідальної залежності між студентами, колективом навчальної групи й педагогами (психологічний компонент), у результаті яких виявляється й розвивається відповідальність майбутніх фахівців.

Проведений аналіз дозволяє визначити відповідальність як системну особистісну якість, яка є результатом відображення об'єктивно необхідних взаємовідносин у суспільстві. Відповідальність пов'язана з готовністю особистості усвідомлено виконувати вимоги відповідно до етичних і соціальних норм та відповідати за свої дії перед собою, іншими людьми, колективом і суспільством. Під професійно важливими якостями студента як майбутнього фахівця ми розуміємо такі якості, які висуваються сучасним суспільством до фахівців певної професії, впливають на успішність студента у навчальній діяльності, дають йому можливість найбільш повно реалізувати себе й розвиток яких забезпечує надалі високу якість його професійної діяльності. Основними критеріями визначення відповідальності професійно значущою якістю вважаємо:

соціальну значущість відповідальності, яка формується суспільством у вигляді вимоги, що висувається до особистості фахівця; вплив відповідальності на успішність навчальної діяльності й на можливість найбільш повної реалізації себе як особистості; вплив відповідальності на успішність майбутньої професійної діяльності.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі є розробка навчальних комплексів, педагогічних технологій, а також рекомендацій щодо формування відповідальності у майбутніх фахівців.

Список використаної літератури

1. Философский энциклопедический словарь. – М. : Сов. энцикл., 1993. – 840 с.
2. Муздыбаев, К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
3. Ореховский, А. И. Ответственность и ее социальная природа: метод. аспект / А. И. Ореховский. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1978. – 231 с.
4. Морозов, С. М. Розвиток військово-педагогічної спрямованості у майбутніх офіцерів-прикордонників : дис. ... канд. пед. наук : 20.02.02 / Морозов Сергій Миколайович. – Хмельницький, 1999. – 217 с.
5. Зязюн, І. А. Філософія практико-зорієнтованої методології педагогічної дії / І. А. Зязюн : зб. наук. пр. Криворіж. держ. пед. ун-ту. – Кривий Ріг, 2004. – Вип. 8. – С. 3–12.
6. Промашкова, Н. А. Об ответственности как системном качестве личности студента // Студент на пороге XXI века / Н. А. Промашкова : моногр. / [отв. ред. Н. И. Рейнвальд]. – М. : Изд-во УДН, 1990. – 152 с.
7. Каганов, А. Б. Рождение специалиста : профессиональное становление студента / А. Б. Каганов – Минск : Изд-во БГУ, 1983. – 111 с.
8. Талызина, Н. Ф. Теоретические основы разработки модели специалиста / Н. Ф. Талызина. – М., 1986.
9. Чернер, С. Л. Опыт формирования деловых качеств личности / С. Л. Чернер // Педагогика. – 1998. – № 5. – С. 28–34.

10. Барановская, Л. А. Формирование ответственности у студентов в процессе учебной деятельности / Барановская Л. А. : дисс. ... канд. пед. наук. – Красноярск, 1996. – 242 с.

11. Пахомова, К. С. Формирование ответственного отношения к учебно-профессиональной деятельности у студентов младших курсов технического вуза : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / К. С. Пахомова. – Челябинск, 1991. – 20 с.

12. Шадриков, В. Д. Психология деятельности и способности человека / В. Д. Шадриков : уч. пособие. – М. : Логос, 1998. – 320 с.